

HET GEMEENTELIJK ARCHIEF VAN DOWAAI (DOUAI)

Pascale Bréemersch

Het Gemeentelijk archief van Dowaaï (Douai) is een van de indrukwekkendste uit de streek Nord-Pas-de-Calais. Samen beslaan de documenten een lengte van bijna drie kilometer en gaan ze terug tot de twaalfde eeuw, de tijd waarin de burgers het recht veroverden om zelf hun stad te besturen. Tot de opmerkelijkste stukken behoren de pauselijke bullen van Alexander III (1163) en van Clemens III (1188)¹, en ook het oudst bekende juridische document dat helemaal in het Frans werd opgesteld, namelijk een schuldbekentenis uit februari 1204².

Een traditie van bewaring

Gelukkig bleef het archief gespaard van de belegeringen en conflicten die in Dowaaï (Douai) plaatsvonden en werd het bovendien nauwgezet bewaard. Een eerste inventaris waaruit een grote zorg voor de archieven blijkt, dateert al uit 1410. Dit register bestaat uit drie papieren schriften, met op het kaft de tekst *Inventore nouvels des chartres, privileges et autres escriptures de la halle de Douay fait en l'an de grâce mil cccc. et neuf* (Nieuwe inventaris van de oorkonden, privileges en andere geschriften uit het stadhuis van Douai, gemaakt in het jaar des heren M CCCC en negen). De titel staat op de eerste bladzijde, maar het jaar werd gecorrigeerd: *neuf* (negen) is doorgestreept en vervangen door *dix* (tien). Het woord *nouvels* (nieuw) houdt wellicht in dat er eerder al inventarissen hebben bestaan. In het oorspronkelijke stadhuis bevond

233

LES ARCHIVES COMMUNALES DE DOUAI

Pascale Bréemersch

Les Archives communales de Douai figurent parmi les plus prestigieuses de la région Nord-Pas-de-Calais. Si elles comptent aujourd'hui moins de trois kilomètres linéaires de documents, elles remontent au XIIe siècle, époque à laquelle les bourgeois ont obtenu le droit d'administrer eux-mêmes leur ville. Parmi les pièces les plus remarquables, citons des bulles pontificales d'Alexandre III (1163) et de Clément III (1188)¹ ainsi que le plus ancien document juridique entièrement rédigé en français qui soit connu² (il s'agit d'une reconnaissance de dette de février 1204 n. st.).

Une tradition de conservation

Les archives eurent la chance d'être, d'une part, préservées des sièges et des conflits que subit Douai et, d'autre part, soigneusement conservées. Le premier inventaire qui montre de quelle attention les archives furent l'objet date de 1410; ce registre formé de trois cahiers de papier porte, sur la couverture, *Inventore nouvels des chartres, privileges et autres escriptures de la halle de Douay fait en l'an de grâce mil cccc et neuf*. Ce titre est développé sur la première page mais l'année est rectifiée: *neuf* y est barré et remplacé par *dix*. Le terme *nouvels* permet de supposer que d'autres inventaires ont été dressés antérieurement. Les archives se trouvaient, au sein de l'hôtel de ville primitif, dans une salle appelée le *Plaidoir* ou la *Ferme*

het archief zich in een zaal die *Plaidoir* of *Ferme d'en haut* werd genoemd. Het lag in tweeënveertig eikenhouten kasten, die elk een volgnummer droegen. Dezelfde inventaris vermeldt dat er op de griffie 277 zakken lagen met akten uit de dertiende eeuw (de schepenen waren overheidspersonen die de koop- en verkoopsakten, contracten, testamenten ontvingen; een klerk maakte in tweevoud een afschrift van de chirograaf en een van de stukken werd ter griffie neergelegd, onder de verantwoordelijkheid van de magistraat. Dit stuk bevond zich in een linnen zak waar een perkamenten etiket op bevestigd werd, met daarop de datum en de naam van de schepenen voor wie de akte verleden was). Vanuit deze zaal bereikte men via een stenen trap de *Halle aux échevins* (schepenzaal) waar de magistraat toezicht hield op de *Huge aux privilèges*, een koffer met drie ijzeren banden eromheen, die met drievoudige sloten werd vergrendeld. De inhoud ervan staat niet beschreven in de inventaris uit 1409-1410, wel in die uit 1550. Onder deze zaal bevond zich de *Ferme en bas* of schatkamer, waar de zakken lagen met de akten die tussen 1200 en 1300 voor de schepenen verleden waren, en de uitgaven van de stad³.

Toen in het midden van de vijftiende eeuw twee huizen naast het stadhuis afbrandden, maakten de schepenen zich zorgen over de veiligheid van het archief.

Gemeentehuis van Dowaii (Douai), zaal van de oude archieven, juli 1999.

Mairie de Douai, salle des archives anciennes, juillet 1999.

d'en haut et placées dans quarante-deux armoires en chêne, portant un numéro d'ordre. Et le même inventaire nous apprend que le greffe détenait alors 277 sacs renfermant des actes du XIIIe siècle (les échevins étant des officiers publics et recevant les actes d'achat et de vente, les contrats, les testaments, un clerc expédiait le chirographe en double et l'une des pièces était déposée au greffe, sous la responsabilité du Magistrat, dans un sac de toile portant une étiquette en parchemin sur laquelle étaient inscrits la date de l'année et le nom de l'échevin devant qui les actes avaient été passés). De cette salle, on descendait par un escalier en pierre dans la *Halle aux échevins* où, sous la garde du Magistrat, reposait la *Huge aux privilèges*, coffre entouré de cercles de fer et fermé de triples serrures, dont le contenu ne nous est pas connu par l'inventaire de 1409 mais par celui de 1550. Sous la halle, la *Ferme d'en bas*, ou trésorerie, abritait les sacs d'actes passés devant les échevins de 1200 à 1300 et les comptes de la ville³.

Lorsqu'au milieu du XVe siècle deux maisons jouxtant l'hôtel de ville furent détruites par le feu, les échevins s'inquiétèrent de la sécurité des archives et envisagèrent la construction d'une tour isolée à l'imitation de celle où étaient enfermées les archives de Bruges. Finalement, on décida de reconstruire complètement l'hôtel

In navolging van het belfort in Brugge overwogen ze een alleenstaande toren op te richten. Uiteindelijk besloot men het stadhuis helemaal te verbouwen. In 1471 brak opnieuw brand uit, maar de meeste archieven bleven van de vlammen gespaard.

De inventaris van 1409-1410 werd in 1420 en in 1430 aangevuld; in 1550 kwam een nieuwe lijst tot stand: een *Inventoire de plusieurs privileges, lettres, titres, papiers et enseignemens de la ville de Douay, reposans en la halle dicelle tant au coffre aulx privileges comme en plusieurs laies et boittes, renseignés cy après, suyvant la visitation et recœul diceulx par aulcuns de messieurs les échevins, fait députéz et commis ad ce en l'an mil V^c cinquante*⁴ (Inventaris van verscheidene privileges, brieven, titels, documenten en voorschriften van de stad Dowai (Douai), bewaard op het stadhuis van deze stad, ofwel in de privilegekoffer ofwel in de hierna vermelde koffers en dozen, in de volgorde waarin ze werden bezichtigd en ontvangen door de heren schepenen, hierbij vermeld en bewaard in het jaar 1550). De titels van de stad werden geïnterpreteerd, de akten geanalyseerd en gelokaliseerd, er werd een alfabetische lijst gemaakt. De toen aangenomen volgorde bleef tot de achttiende eeuw gelden; al in 1636 bepaalde een reglement hoe elk type document gerangschikt moest worden.

In 1751 werd achteraan op de binnenplaats van het stadhuis een afzonderlijk gebouw voltooid, waarvan de begane grond bestemd was voor de griffie en de etage voor het archief. Het meubilair dat in de inventaris uit 1410 vermeld stond, werd vervangen. Bij meestertimmerman François Marin werd prachtig houtwerk besteld (zuilen, kroonlijsten, houtsnij kunst, 370 diepe laden)⁵.

235

de ville. Un autre incendie se déclara en 1471 mais la plupart des archives échappèrent aux flammes.

Après l'inventaire de 1409-1410, complété par ceux de 1420 et de 1430, un nouveau travail fut réalisé en 1550: un *Inventoire de plusieurs privileges, lettres, titres, papiers et enseignemens de la ville de Douay, reposans en la halle d'icelle tant au coffre aulx privileges comme en plusieurs laies et boittes, renseignés cy après, suyvant la visitation et recœul diceulx par aulcuns de messieurs les échevins, fait députéz et commis ad ce en l'an mil V^c cinquante*⁴. Les titres de la ville furent inventoriés, les actes analysés et localisés, une table alphabétique dressée. L'ordre adopté alors demeura jusqu'au XVIIIe siècle; entre-temps, en 1636, un règlement donna des consignes de rangement pour chaque type de documents.

En 1751 fut achevée, au fond de la cour de la halle, la construction d'un bâtiment particulier destiné au greffe, au rez-de-chaussée, et aux archives, à l'étage. Le mobilier signalé dans l'inventaire de 1409 fut remplacé. On commanda notamment au maître menuisier François Martin de magnifiques boiseries (colonnes, corniches, sculptures, 370 profonds tiroirs)⁵.

La Révolution française n'occasionna pas de grandes destructions, mais plutôt un épouvantable désordre: les archives furent jetées en vrac dans des paniers ou par terre dans les greniers. Le 19 frimaire an VIII (20 décembre 1799), une commission fut mise en place par les édiles pour remédier à cette situation; la délibération, telle un manuel d'archivistique, indiquait même précisément comment classer et coter les documents. C'est essentiellement M. Bommart qui, durant ses mandats d'adjoint puis de maire, accomplit cette fastidieuse besogne.

De Franse Revolutie bracht weliswaar geen grote verwoestingen met zich mee, maar leidde wel tot een vreselijke chaos: de archieven werden door elkaar in manden gegooid, of op zolder op de grond. Op 19 frimaire van het jaar VIII (20 december 1799) richtte het stadsbestuur een commissie op die deze situatie moest verhelpen; als een handleiding in de archiefwetenschap gaf het besluit zelfs nauwkeurig aan hoe de documenten geklasseerd en genummerd dienen te worden. Het eentonige werk werd hoofdzakelijk uitgevoerd door de heer Bommart, tijdens zijn mandaten als adjunct- en vervolgens ook als burgemeester.

In de 19e eeuw breidde het stadhuis uit en kwamen er twee vleugels bij. Het houtwerk werd losgemaakt⁶ en opgeslagen, voordat het weer werd bevestigd op de tweede verdieping van de westelijke vleugel, waar het archief werd ondergebracht. Onder het dak bevonden zich toen een kamer voor de oudste archiefstukken, een soort galerij waar de administratieve stortingen ontvangen werden, een kabinet voor de archivist en een werkruimte. Tot 1999 konden de lezers er de kasten, lessenaren en andere houten meubelen afkomstig uit het schepenhuis bewonderen, evenals de versiering – met sjablonen – bestaande uit een patroon van Vlaamse leeuwen. Want hoewel de archivist Felix Brassart het gemeentebestuur al in 1900 had gewaarschuwd voor de verzadiging van de lokalen, nam de dienst genoeg met diverse en voorlopige bijgebouwen, tot in 1990 plannen gemaakt werden voor een nieuw gebouw⁷. In oktober 1999 werd het *palais des archives* – de benaming voor het archief die tegenwoordig op het stadhuis van Dowaii (Douai) gebruikt wordt – ingehuldigd.

Au XIXe siècle, l'hôtel de ville fut agrandi et doté de deux ailes. Les boiseries furent démontées⁶ et déposées, avant d'être réinstallées au deuxième étage de l'aile ouest, où prirent place les archives. Le service comprenait alors, sous les combles, une pièce destinée aux archives les plus anciennes, une sorte de galerie pour recevoir les versements administratifs, un cabinet pour l'archiviste et une salle de travail. Les lecteurs purent y admirer les armoires, pupitres et autres meubles en bois provenant de l'échevinage, ainsi que la décoration, au pochoir, d'un semis de lions de Flandre, jusqu'en 1999. En effet, bien que l'archiviste Félix Brassart ait alerté dès 1900 la municipalité sur la saturation des locaux, le service se contenta d'annexes diverses et provisoires jusqu'à l'élaboration d'un projet de nouveau bâtiment en 1990⁷. Et, en octobre 1999, fut inauguré le *palais des archives*, comme on a désormais coutume de l'appeler à la mairie de Douai.

Les fonds

Ce palais douaisien renferme, comme on l'a vu, de grandes richesses: n'ayant pas subi de pertes considérables depuis le XIIIe siècle, les archives offrent une vue complète de l'organisation et de l'action du pouvoir municipal dans les cités du nord de la France.

Parmi les archives anciennes déjà évoquées *supra* et dotées d'instruments de recherche réalisés au XIXe siècle, les trente-cinq mille chirographes, du XIIIe au XVIIIe siècle, sont un des fleurons douaisiens: ces chartes-parties, actes privés émanant du recours gracieux des échevins (particularité nordiste avant l'implantation des tabellions), sont à la base de nombreuses études sociologiques.

Het fonds

In dit paleis wordt, zoals gezegd, een schat aan documenten bewaard. Aangezien het stadhuis vanaf de 13e eeuw nooit grote verliezen heeft geleden, biedt het archief een volledig overzicht van de organisatie en de werking van de gemeentelijke macht in de Noord-Franse steden.

De vijfendertigduizend handschriften – daterend uit de 13e tot 18e eeuw – uit de hierboven vermelde oude archieven, die in de 19e eeuw van een opzoekapparaat voorzien werden, vormen het pronkjuweel uit de collectie. Deze “chertepartijen”, privé-akten die voor de schepenen werden verleden (een gebruik typisch voor het Noorden van Frankrijk, daterend uit de periode voordat men beroep begon te doen op een notaris) liggen aan de basis van talrijke sociologische studies.

We moeten ook twee andere verzamelingen vermelden. Het omvangrijke archief van de Hospices (200 ml) bestaat uit documenten die vanaf de Middeleeuwen door de verschillende ziekenhuizen en liefdadigheidsinstellingen werden geproduceerd en ontvangen, en daarna, vanaf 1752, door het Algemeen Ziekenhuis dat de documenten heeft gegroepeerd. Vanwege de periode die de verzameling beslaat (13e – 20e eeuw), gaat het hier om een opmerkelijk fonds. Als gevolg van het juridische statuut van het ziekenhuis, een openbare gemeentelijke instelling onder voorzitterschap van de burgemeester, hoort dit archief bij de gemeentelijke verzamelingen. Hoewel Monique Mestayer, die het archief van 1957 tot 1995 beheerde, ervanaf haar aankomst in Douai (Douai) officieel verantwoordelijk voor was, werden de documenten pas in 1988 aan de archiefdienst overgedragen. Ze werden voordien niet in ideale omstandigheden bewaard en men had ze verschillende

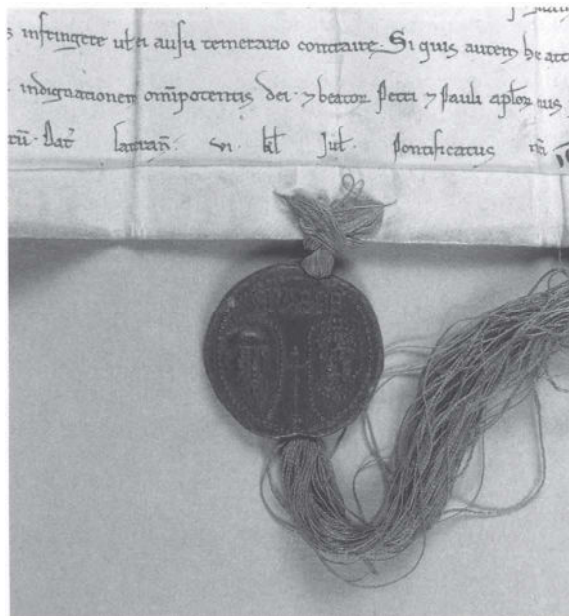
237

Deux autres fonds méritent d'être signalés. Celui des Hospices, volumineux (200 ml), est constitué de documents produits et reçus par les différentes fondations hospitalières et charitables, depuis le Moyen Age, puis, à partir de 1752, par l'Hôpital général qui les a regroupées. C'est donc un fonds remarquable par la période qu'il couvre (XIIIe-XXe siècles). Il appartient aux collections communales en raison du statut juridique de l'hôpital, établissement public communal que préside le maire. Alors que Monique Mestayer, archiviste de 1957 à 1995, le prit officiellement en charge dès son arrivée à Douai, les documents ne furent transférés au service des archives qu'en 1988. Ils n'avaient pas été conservés dans des conditions idéales et avaient souvent été déménagés; de plus, Félix Brassart, en fonction aux Archives de 1882 à 1905, entreprit – mais sans mener le travail à son terme – de modifier le classement réalisé par son père, Modeste, secrétaire des Hospices, qui avait publié un inventaire analytique des fonds historiques en 1839. On imagine sans peine le désordre engendré. Cet ensemble, en majeure partie accessible au public, devrait être intégralement repris et remanié.

Autre fonds remarquable: les archives dites de Lallaing. Elles furent longtemps conservées dans le château de Lallaing, près de Douai, qui fut la propriété de la famille de Lallaing jusqu'au milieu du XVIIe siècle et passa ensuite, à la mort de la comtesse Marguerite, à son gendre Philippe-François d'Arenberg. Le château fut, au XIXe siècle, le dépôt des archives domaniales des biens de la branche française de la maison d'Arenberg, pour ses propriétés du nord et de l'ouest de la France, de Belgique, d'Autriche et d'Italie. C'est M. Morel, administrateur des biens d'Arenberg et maire de Lallaing sous la IIIe République, qui, en 1904,

keren verhuisd. Bovendien was Felix Brassart, die van 1882 tot 1905 bij het Archief werkte, begonnen met een reorganisatie van het klassemment dat zijn vader, Modeste Brassart, had ingevoerd toen hij in 1839 als secretaris van de Hospices een analytische inventaris van de historische verzamelingen publiceerde. Het werk werd echter niet voltooid, zodat men niet verbaasd moet zijn over de grote wanorde die was ontstaan. Eigenlijk zou het fonds, dat grotendeels toegankelijk is voor het publiek, in zijn geheel herzien en gereorganiseerd moeten worden.

Een andere belangrijke verzameling is het zogeheten archief de Lalaing. Het werd lang bewaard in het kasteel van Lalaing, bij Dowaal (Douai), dat tot het midden van de 17e eeuw eigendom was van de familie de Lalaing, en na de dood van gravin Marguerite werd nagelaten aan haar schoonzoon Philippe-François d'Arenberg. In de 19e eeuw werden de archieven van de domeingooderen van de Franse tak van het huis van Arenberg er opgeslagen – de stukken betreffende de bezittingen in

Pauselijke bul, 1188.

Bulle pontificale, 1188.

238

l'acheta. En 1932, sa veuve légua les archives à la ville de Douai mais les héritiers contestèrent le legs et une procédure judiciaire de trente ans s'engagea, au terme de laquelle le fonds, placé pendant ce temps sous séquestre et interdit de consultation, fut définitivement attribué à Douai. Par ailleurs, en 1945, un Arrageois, parent de l'ancien régisseur, prévint le directeur des Archives départementales du Pas-de-Calais, M. Bougard, que des documents du chartrier de Lalaing se trouvaient dans les ruines du château. Ces papiers furent donc sauvés in extremis et transportés à Arras; deux ans plus tard, le département du Pas-de-Calais en devenait propriétaire. Il acquit même, en 1978, deux volumes du terrier d'Isenghien. Cet ensemble étant l'exact complément du fonds douaisien, l'actuel directeur des Archives du Pas-de-Calais, M. Jean-Éric Iung, proposa, au début de l'année 2004, de le déposer aux Archives communales de Douai; au printemps, un contrat de dépôt était signé. Les documents déposés ne sont pas encore inventoriés, alors

het noorden en het westen van Frankrijk, in België, Oostenrijk en Italië. In 1904 werd dit archief gekocht door de heer Morel, beheerder van het domein van Arenberg en tijdens de derde Republiek burgemeester van Lalaing. In 1932 schonk zijn weduwe het archief aan de stad Dowaaï (Douai), maar de erfgenamen betwistten de schenking, waarna een dertig jaar durend proces werd aangespannen. Tijdens deze periode stond het fonds onder sekwester en mocht het niet geraadpleegd worden. Uiteindelijk werd het definitief aan Dowaaï (Douai) toegewezen. In 1945 waarschuwde een inwoner van Atrecht (Arras), familielid van de voormalige beheerder, de heer Bougard, directeur van de Archives départementales du Pas-de-Calais (het departementaal Archief Pas-de-Calais), dat er zich in de ruïnes van het kasteel documenten uit het charterboek van Lalaing bevonden. Deze papieren werden dus in extremis gered en naar Atrecht (Arras) overgebracht. Twee jaar later kwamen ze in het bezit van het departement Pas-de-Calais. In 1978 werden ook twee delen van het landerijenregister van Isenghien verworven. Omdat dit geheel een perfecte aanvulling vormde bij de verzameling van Dowaaï (Douai), stelde Jean-Éric lung, huidig directeur van de Archives départementales du Pas-de-Calais, begin 2004 voor om het fonds bij het Gemeentelijk archief van Dowaaï (Douai) in bewaring te geven. In de lente werd een contract van bewaargeving ondertekend. De bewuste documenten werden nog niet geïnventariseerd, maar er bestaat al wel een analytische inventaris van het fonds van Dowaaï (Douai) (met aanvullende verwijzingen naar de bronnen die in het Algemeen Rijksarchief van Brussel worden bewaard). Toch kunnen we ons er alleen maar op verheugen dat men erin geslaagd is een dergelijke belangrijke verzameling bijeen te brengen. Ze

239

qu'un inventaire analytique (indiquant également les sources complémentaires conservées aux Archives générales du royaume à Bruxelles) a été rédigé pour la partie douaisienne du fonds, mais on peut d'ores et déjà se réjouir qu'un fonds de cette importance soit reconstitué: il comprend, outre une belle série de comptes depuis le XVIe siècle, une correspondance privée, mais aussi politique et diplomatique, de grands commis des souverains d'Autriche et d'Espagne, que les Archives communales de Douai n'avaient a priori pas vocation à accueillir.

L'ancienneté et la richesse des fonds douaisiens sont aussi remarquables que l'histoire de leur conservation... aujourd'hui encore, Douai, ville moyenne de 43 000 habitants, a le souci de ses archives: deux campagnes de numérisation ont été mises en œuvre, l'une pour les sceaux et l'autre pour les registres paroissiaux.

bevat, behalve een mooie reeks rekeningen vanaf de 16e eeuw, ook een persoonlijke, politieke en diplomatieke briefwisseling tussen hoge ambtenaren van de vorsten van Oostenrijk en Spanje, waarop het Gemeentelijk Archief van Dowaaï (Douai) niet a-priori aanspraak kon maken.

De rijkdom en de ouderdom van de verzameling van Dowaaï (Douai) zijn even interessant als de geschiedenis van haar bewaring. Ook nu nog blijft Dowaaï (Douai), een middelgrote stad met 43.000 inwoners, zorg dragen voor haar archief. Zo is men begonnen met de digitalisering van de afdeling zegels en de afdeling parochieboeken.

NOTEN

- 1 Arch. comm. Douai, GG box 184.
- 2 Arch. comm. Douai, FF 900.
- 3 DEHAISNES CHRÉTIEN, *Notice sur les archives communales de Douai*, Lille, imp. Danel, 1868.
- 4 Arch. comm. Douai, 1 NC 98
- 5 Arch. comm. Douai, CC 562.
- 6 Arch. comm. Douai, 1 M 91.
- 7 MESTAYER MONIQUE, "Le bâtiment des Archives de la ville de Douai". *Plaisir d'archives. Recueil de travaux offerts à Danièle Neirinck*, imprime-

rie de la Manutention, Mayenne, 1997, p. 115-119.

ADRES

Archives communales
Hôtel de ville,
BP 836,
F-59508 Douai Cedex
Tél +33 (0)3.27.93.58.47.
e-mail: archives@ville-douai.fr

(Uit het Frans vertaald door
Katelijne De Vuyst)

240

NOTES

- 1 Arch. comm. Douai, GG layette 184.
- 2 Arch. comm. Douai, FF 900.
- 3 DEHAISNES CHRÉTIEN, *Notice sur les archives communales de Douai*, Lille, imp. Danel, 1868.
- 4 Arch. comm. Douai, 1 NC 98.
- 5 Arch. comm. Douai, CC 562.
- 6 Arch. comm. Douai, 1 M 91.
- 7 MESTAYER MONIQUE, «Le bâtiment des Archives de la ville de Douai», *Plaisir d'archives. Recueil de travaux offerts à Danièle Neirinck*, imprimerie de la Manutention, Mayenne, 1997, p. 115-119.

F-59508 Douai Cedex
Tél +33 (0)3.27.93.58.47.
e-mail: archives@ville-douai.fr

ADRESSE

Archives communales
Hôtel de ville,
BP 836,